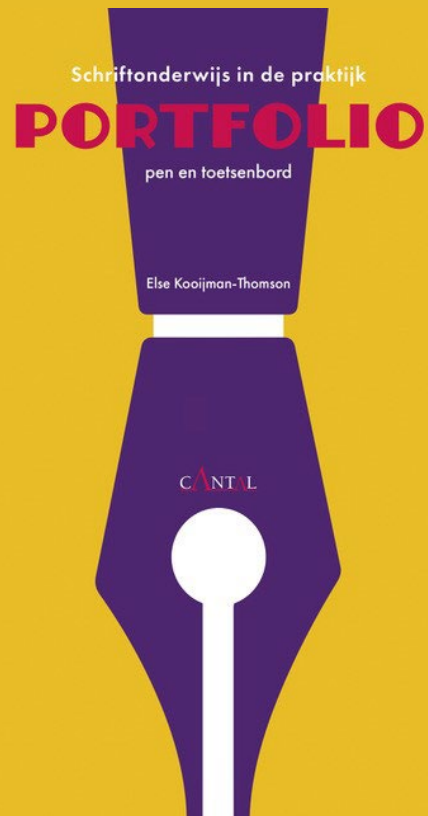

PAK JE PEN
en toetsenbord

PORTFOLIO
pen en toetsenbord

*Blijvend
in ontwikkeling*

Het Schriftbulletin nr.1

Het Schriftbulletin

Jaargang 1, nummer 1

U bent schrijfdocent en gebruikt *Pak je pen* en/of *Portfolio*. Mogelijk doet u dat al enige jaren en dat waarderen wij – auteur en uitgever – natuurlijk ten zeerste.

Met ingang van het voorjaar van 2023 geven wij twee maal per jaar het Schriftbulletin uit dat ook wordt gepubliceerd op www.pakjepen.nl/Schriftbulletin.

Het Schriftbulletin is uitdrukkelijk geen eenrichtingsverkeer met informatie van en door de auteur en uitgever, maar een manier om contact met u te onderhouden. Wij willen graag met enige regelmaat informeren naar uw ervaringen, wensen, suggesties en meningen, zowel over *Pak je pen* en *Portfolio* als over de ontwikkeling van het vak schriftonderwijs.

Wat kunt u in het Schriftbulletin verwachten:

- In gesprek.
We zijn benieuwd naar uw ideeën en opvattingen en horen graag uw suggesties voor en ervaringen met *Pak je pen* en/of *Portfolio*. We zullen daar regelmatig naar vragen.
- Verdieping.
Aandacht voor essentiële elementen uit *Pak je pen* en/of *Portfolio*.
- Wat speelt er?
Over ontwikkelingen in het (schrift)onderwijs.
- Aanschafinformatie, waaronder de jaarlijkse boekenlijstgegevens, eventueel met een toelichting.

Zo willen we - graag in samenspraak met u - beide titels steeds beter maken.

Waarover leest u in dit eerste Schriftbulletin?

- In gesprek.
De zomer van 2021 bleek een mooi moment voor een gebruikerspeiling over de herziening van *Pak je pen* en *Portfolio*. In dit bulletin leest u daar een samenvatting van.
- Verdieping.
In dit bulletin is dat - op verzoek van gebruikers - een nadere beschrijving van de conceptualiserende functie van schrift.
- Wat speelt er?
Beknopte informatie over het onderzoek 'Schrijfvaardigheid vo'.
- Wat speelt er?
Er is veel te doen over de ontwikkeling(en) rondom het curriculum, de bouwstenen en de nieuwe kerndoelen. Maar, wat is eigenlijk de stand van zaken?
- Aanschafinformatie.
In dit geval: de boekenlijstgegevens voor schooljaar 2022-2023.

In gesprek - Gebruikerspeiling *Pak je pen* en *Portfolio*

Met ingang van het schooljaar 2022-2023 zijn *Pak je pen* en *Portfolio* allebei herzien, mede naar aanleiding van gesprekken tussen auteur en uitgever en diverse gebruikers in de zomer van 2021.

In die periode heeft ook een peiling onder docentgebruikers plaatsgevonden. Wij vinden het heel prettig dat u welwillend op ons verzoek daartoe heeft gereageerd. Het stelt ons immers in staat om zo veel mogelijk aan te sluiten bij uw wensen.

1. Welke reacties geven gebruikers in grote lijnen?

Alle gebruikers willen dat recente ontwikkelingen in het vak worden verwerkt in beide titels. Specifiek noemen zij:

- Handschrift én typschrift.
- Werken met digipen en/of smartbord.
- Verbonden en niet-verbonden.
- Schrift in het voortgezet onderwijs.
- Achterliggende visie(s) expliciteren.
- Samenhang lees- en schriftonderwijs.

Gebruikers beschouwen de zes hoofdstukken Pengreep, Zithouding, Voorbereidend, Aanvankelijk, Voortgezet schrijven en Handschriftontwikkeling (ook in het vo) als de kern van *Pak je pen*. In mindere mate noemen gebruikers ook Linkshandigheid en Didactiek.

Van *Portfolio* beschouwen zij de hoofdstukken Methodisch schrift, Lerarenhandschrift en Losse leesletters als essentieel. Ook Schrijven op het bord wordt genoemd, maar niet zozeer als een 'kern'.

De toegankelijke stijl en studeerbaarheid van *Pak je pen* en *Portfolio* worden gewaardeerd. Nagenoeg alle gebruikers willen dunnere en goedkopere boeken met een moderne opmaak en lay-out. Ze vinden ook dat de liniaturen op de website beschikbaar moeten zijn en vragen aandacht voor het maken van aantekeningen en voor de ontwikkeling van de hersenen.

2. Wat hebben wij met uw reacties gedaan?

De door docentgebruikers genoemde ontwikkelingen zijn verwerkt in de herziening. Natuurlijk voldoen *Pak je pen* en *Portfolio* aan de Kennisbasis en sluiten ze aan bij ontwikkelingen als Curriculum.nu. De opmaak en lay-out zijn gemoderniseerd, de structuur en (onderlinge) samenhang verbeterd. De omvang is beduidend minder en de prijs is flink lager dan die van de vorige versie.

Pak je pen

In *Pak je pen* is de (ontwikkeling van een) visie op schriftonderwijs geëxpliciteerd. Centraal staat de uitwerking van de drie aspecten (proces, materiaal, vorm) voor de drie domeinen (handschrift, typschrift en letteren). De gebruiker ziet dat terug in:

- De uitwerking van de drie aspecten voor elk van de drie domeinen.
- De beschrijving van de drie leesbaarheidsniveaus.
- Behandeling in samenhang van verbonden en niet-verbonden schrift.
- Integratie van linkshandigheid in Pengreep en Houding.
- Expliciete aandacht voor doelgericht communiceren en passend vorm geven.
- Koppeling met de internettoepassing 'Vorm en tekst' (VÉT).
- Onderzoekend leren middels de onderzoekscyclus.
- Aandacht voor digipen en smartbord.

De Kennisbases (10voordeleraar) streven naar samenhang in het pabocurriculum, onder andere om overladenheid te voorkomen. Leerstof die voor meer vakken relevant is, is ondergebracht bij één vak. De andere vakken expliciteren het vakspecifieke. De ontwikkeling van het jonge kind, waaronder de ontwikkeling van de motoriek, is bijvoorbeeld onderdeel van het vak pedagogiek (Kennisbasis generiek). Het vakspecifieke – zoals de ontwikkeling van de handmotoriek – is onderwerp van de Kennisbasis schriftonderwijs en dus ook van *Pak je pen*. Datzelfde geldt voor o.a. de didactiek (Kennisbasis generiek) en 'passend vorm geven' (Leergebied Nederlands). De toegankelijke stijl van *Pak je pen* is gebleven, net als de door de gebruikers gewaardeerde Kijkwijzers en Observatielijsten.

Portfolio

Portfolio vergroot de eigen vaardigheid van de student, o.a. door gericht en voldoende te oefenen. De door gebruikers genoemde ontwikkelingen zijn verwerkt met als gevolg dat de hoofdstukken Methodisch schrift en Lerarenhandschrift (deels) zijn herschreven. Het hoofdstuk Losse leesletters is geactualiseerd en omgewerkt tot het hoofdstuk Onverbonden schrift.

Het hoofdstuk 'Typschrift' – een volgens de Kennisbasis verplicht domein – is volledig nieuw. Vooral dit hoofdstuk sluit aan bij ontwikkelingen als doelgericht communiceren en passend vorm geven, o.a. middels de internettoepassing 'Vorm en tekst' (VÉT).

Verdieping – De conceptualiserende functie van schrift

Enkele gebruikers hebben Else Kooijman gevraagd het verschil tussen de intern reflectieve functie en de conceptualiserende functie te verduidelijken. De intern reflectieve functie staat in het boek beschreven. Inmiddels zijn ook beschrijvingen van de conceptualiserende functie en van het verschil tussen de twee functies op de website opgenomen.

De hier volgende tekst is op de website geplaatst onder *Pak je pen > hoofdstuk 1 schrifthandeling*.

Conceptualiserende functie: jouw handschrift in gebruik

De definitie van een concept is: een voorlopige formulering.

De term conceptualiseren betekent: iets in een voorlopige formulering vatten.

Dat doe je tijdens denkprocessen, telkens als je iets bedenkt, bijvoorbeeld:

Je moet een betoog schrijven en denkt na over de inhoud, de volgorde van je argumenten, hoe je die tegen elkaar afweegt en hoe je je conclusie pakkend kunt verwoorden. Terwijl je hierover nadent, gebruik je je handschrift: je maakt notities, streept sommige weer door, trekt pijlen, voegt nummers toe, enzovoort. Dat helpt je om helder te krijgen hoe je betoog eruit moet komen te zien.

Ook in allerlei andere situaties maak je aantekeningen terwijl je nadent: als je een excursie voor je groep gaat organiseren, als je met je collega's een themaweek organiseert, als je een huis hebt gekocht en met een aannemer aan tafel zit om te bespreken welke klussen in je huis gedaan moeten worden, enzovoort.

Telkens als je een idee voor je studie, je werk of je privésituatie ontwikkelt, kan je handschrift je daarbij ondersteunen. Wanneer je al denkend en overlegend notities maakt, pijlen trekt, nummers en kleine schetsjes toevoegt, onderstreept of juist doorkrast wat niet handig lijkt, kristalliseert je idee zich steeds verder uit en ontstaat een steeds duidelijker beeld van wat je wilt. Op dat moment heeft je handschrift een conceptualiserende functie, omdat het dan de ontwikkeling van je idee bevordert.

De conceptualiserende functie kan dus het leren bevorderen: je handschrift helpt je bij de opzet van een betoog, verslag, presentatie, onderzoek, ...

De conceptualiserende functie van handschrift helpt je om betere producten te maken, terwijl de interne reflectie meer helpt bij het onthouden.

Wat speelt er? – Het onderzoek 'Schrijfvaardigheid vo'

In het voorjaar van 2023 start een peilingsonderzoek naar de schrijfvaardigheid eind tweede leerjaar voortgezet onderwijs. Tot januari 2023 liep de NWO-call: onderzoeksinstituten konden een subsidieaanvraag met onderzoeksvoorstel indienen.

De SLO is verantwoordelijk voor de domeinbeschrijving met onderbouwende literatuurstudie als basis voor de onderzoeksvorstellen. In beide staat handschrift genoemd.

Inspectie

De inspectie van het onderwijs merkt bij schrijfvaardigheid op: Goed kunnen schrijven is voorwaardelijk om zelfstandig deel te kunnen nemen aan het maatschappelijk leven. Het ontwikkelen van schrijfvaardigheid is bovendien van groot belang voor de cognitieve ontwikkeling van leerlingen. Daarnaast kunnen schrijven en schrijfonderwijs ten goede komen aan de leesvaardigheid van leerlingen.

Bron: [Schrijfvaardigheid | Peil.onderwijs | Inspectie van het onderwijs \(onderwijsinspectie.nl\)](#)

Domeinbeschrijving

In de domeinbeschrijving staat:

Het kader wordt gevormd door de kerndoelen schrijfvaardigheid, de referentieniveaus schrijven, de tussendoelen, passende perspectieven (leerroutes) en de voorstellen van curriculum.nu. Hierop sluiten onder meer aan, de examenprogramma's, de peiling schrijfvaardigheid primair onderwijs en een proefpeiling in het vo.

Kerndoel 8 luidt:

De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur [NB. de kerndoelen worden dit jaar herzien].

Onder Grote opdracht 2 – Taalbewustzijn en taalleervaardigheden staat:

Het ontwikkelteam ziet graag dat leerlingen hun taalbewustzijn ontwikkelen: 'ze worden zich bewust van het belang van een goede beheersing van het schrift, de tekstconventies en de mogelijkheden ervan.'

Bron:

Jansen, I., & Herder, A. (2022). *Schrijfvaardigheid onderbouw vo. Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek in 2024*. SLO

Literatuurstudie

In de literatuurstudie staat:

Hoe automatischer dit proces verloopt, hoe minder cognitieve belasting er tijdens het schrijven optreedt, en dus, hoe vloeiender het schrijven zelf gaat en hoe meer aandacht er over blijft voor de inhoud en structuur van de tekst.'

Er wordt gewezen op onderzoek van Christensen (2005) naar de vraag of leerlingen uit het tweede en derde leerjaar die (nog steeds) problemen ervaren met hun handschrift baat hebben bij extra oefening en instructie in handschrift. 'Op basis van deze studie kunnen we dus concluderen dat ook in het voortgezet onderwijs aandacht voor handschrift nog essentieel kan zijn.'

Bron:

Brouwer, R., Van Ockenburg, L., Van der Loo, J., & Van Weijen, D. (2022). *Literatuurstudie naar de kenmerken van effectief schrijfonderwijs in het voortgezet onderwijs*. Universiteit Utrecht, Universiteit van Amsterdam, Tilburg University.

Wat speelt er? – Stand van zaken ontwikkelingen curriculum en kerndoelen

Het is u ongetwijfeld niet ontgaan: er is de laatste jaren veel tijd en energie besteed aan het actualiseren van het curriculum. Het curriculum vermeldt wat leerlingen in het (speciaal) basisonderwijs en voortgezet onderwijs moeten kennen en kunnen, met andere woorden: de onderwijsdoelen. Deze bestaan uit kerndoelen en eindtermen.

Leraren en schoolleiders maakten in 2019 voorstellen voor het verbeteren van het curriculum (in het kader van het project 'Curriculum.nu'). Zij werkten vanuit een vakinhoudelijke visie naar concrete onderwijsdoelen, de zogenoemde bouwstenen. Duizenden leraren en onderwijsdeskundigen gaven op meerdere momenten feedback. Er is een enorme hoop werk verzet.

De door de minister aangestelde wetenschappelijke curriculumcommissie adviseerde op basis van dat werk de minister en Tweede Kamer ([Curriculum voor de toekomst | Toekomst van het onderwijs | Rijksoverheid.nl](#)).

In april 2022 kreeg SLO van het ministerie van OCW de opdracht om samen met het onderwijsveld concrete en actuele kerndoelen te ontwikkelen voor de basisvaardigheden, dat wil zeggen: Nederlandse taal, rekenen/wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid. Deze kerndoelen moeten concreter zijn dan de huidige en aansluiten bij actuele ontwikkelingen in de samenleving en het onderwijs ([Actualisatie van de kerndoelen - SLO](#)).

De geformuleerde bouwstenen in het Voorstel Leergebied Nederlands ([Curriculum.nu is afgerond](#)) zijn daarvoor een dwingende leidraad, maar ook de Startnotitie kerndoelen Nederlands ([Startnotitie-kerndoelen-Nederlands.pdf](#)) is een belangrijk uitgangspunt.

In het Voorstel Leergebied Nederlands ([Voorstellen-ontwikkelteam-Nederlands-1.pdf](#)) krijg je snel een indruk van het belang en de plaats van schriftonderwijs door de definities van 'schrift', 'schrijven', 'vorm (van een tekst)' te lezen en in het gehele document te zoeken op de termen 'geletterdheid', 'schrift', 'handschrift', 'typschrift'. In het Voorstel Leergebied Nederlands, en dan vooral in de bouwstenen, is schriftonderwijs stevig verankerd in het (basis)onderwijs. Dat moet natuurlijk nog geëffectueerd worden in kerndoelen en eindtermen.

Aanschafinformatie: boekenlijstgegevens 2023-2024

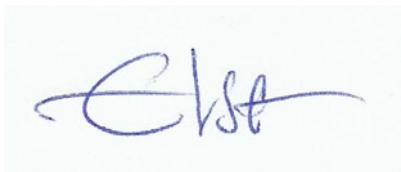
De herziening van *Pak je pen* en *Portfolio* is in het voorjaar van 2022 voltooid. Beide titels waren derhalve ruim voor het huidige schooljaar 2022-2023 beschikbaar.

- *Pak je pen en toetsenbord*
Auteur: Else Kooijman
ISBN: 978 94 90681 333
Prijs: € 30,00
Pak je pen is een full colour gebonden boek.
- *Portfolio, pen en toetsenbord*
Auteur: Else Kooijman
ISBN: 978 94 90681 401
Prijs: € 30,00
Portfolio is losbladig met een 4-gats boring.
Het boek is full colour en wordt geseald verzonden.
- Website www.pak-je-pen.nl
De website is een wezenlijk en integraal onderdeel van de methodieken. Een licentiecode in het boek *Pak je pen* en/of *Portfolio* geeft toegang tot het deel van de website dat behoort bij de betreffende titel.
- Internettoepassing www.vormentekst.nl
Licentiehouders van *Pak je pen* en/of *Portfolio* krijgen gratis toegang tot de internettoepassing *Vorm en Tekst, Kortweg VÉT*. *VÉT* is een gids voor de opmaak en layout van tekst en beeld. In *Pak je pen* en in *Portfolio* zijn opdrachten met *VÉT* opgenomen.

Voor nadere inhoudelijke informatie: www.cantal.nl.

Voor de boekenlijstgegevens van de vorige versie: www.cantal.nl.

Met vriendelijke groeten,

Else Kooijman-Thomson, auteur

Sjef Bergervoet, uitgever

Uitgeverij Cantal
Felix Timmermanslaan 40
5242 EJ Rosmalen
T: 073 5236280
E: info@cantal.nl
W: www.cantal.nl

PAK JE PEN
en toetsenbord

PORTFOLIO
pen en toetsenbord

*Blijvend
in ontwikkeling*

Het Schriftbulletin nr.1